

УДК [373.5.16:811.161.2]:808.5(043)

Володимир Ницета,
кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри української мови та
методики викладання фахових дисциплін
Бердянського державного
педагогічного університету

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТУ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті порушується проблема визначення та обґрунтування комплексу психолого-педагогічних умов формування риторичної компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови. Реалізація окреслених психолого-педагогічних умов передбачається через конкретний зміст: засвоєння риторичної складової програми з української мови, запровадження риторичного підходу до навчання української мови, запровадження риторизації шкільної мовної освіти (процесу навчання, шкільного курсу української мови, процесу розвитку мовлення учнів, уроку) за допомогою риторизованих технологій, усвідомлення й організація освітньої діяльності як риторичної.

Ключові слова: психолого-педагогічні умови, шкільна риторика, риторична компетентність, риторичні аспекти тексту, риторичний підхід до навчання мови, риторична діяльність, емпатія, вищі почуття, вольові якості особистості.

В статье поднимается проблема определения и обоснования комплекса психолого-педагогических условий формирования риторической компетентности учащихся основной школы в процессе обучения украинскому языку. Реализация определенных психолого-педагогических условий предусматривается через конкретное содержание: усвоение риторической составляющей программы по украинскому языку, внедрение риторического подхода к обучению украинскому языку, внедрение риторизации школьного языкового образования (процесса обучения, школьного курса украинского языка, процесса развития речи учащихся, урока) с помощью риторизированных технологий, осознание и организация образовательной деятельности как риторической.

Ключевые слова: психолого-педагогические условия, школьная риторика, риторическая компетентность, риторические аспекты текста, риторический подход к обучению языку, риторическая деятельность, эмпатия, высшие чувства, волевые качества личности.

The problem of defining and grounding the complex of psychological and pedagogical conditions of forming of rhetorical competence of pupils of general school in the process of Ukrainian language teaching is considered in the article. The realization of definite psychological and pedagogical conditions is provided through the concrete content: mastering the rhetorical component of the program in Ukrainian language, using the rhetorical approach to Ukrainian language teaching, using the rhetorization in school language education (process of teaching of school course of Ukrainian language, process of the development of pupils' speech, lesson) with the help of rhetorized technologies, organization of rhetorical activity as rhetorical.

Key words: *psychological and pedagogical conditions, school rhetoric, rhetorical competence, rhetorical aspects of the text, rhetorical approach to teaching language, rhetorical activity, empathy, the highest feelings, will quality of personality.*

Риторика як частина духовної культури людської цивілізації є методологією гуманітарного знання (О. Зарецька). Риторика панхронічна (А. Михальська), і вона, за свідченням багатьох дослідників, повертається. Повертається і як культурна основа знання в широкому розумінні, і як соціальна діяльність. Риторика відроджується і в освітніх сферах всіх рівнів. Це пояснюється запитом суспільства на риторичні вміння сучасної людини, на підвищення її комунікативного рівня. З іншого боку, сучасна педагогічна наука розглядає освіту, освітні процеси через призму соціальних і суспільних відносин, у яких важливе місце посідають мова, мовлення, комунікація, мовна та комунікативна діяльність. Зазначені концепти є смисловими й змістовними центрами шкільної мовної освіти, контекст якого, на нашу думку, варто розробляти й вибудовувати через призму феномена «риторичного».

Дослідження ґрунтується на теоретичних і методологічних положеннях розвідок фахівців з проблематики риторики та риторичної освіти. Питання формування риторичних умінь висвітлені в працях Г. Анісімової, Л. Антонової, Б. Бобильова, Н. Голуб, Ю. Дишлюк, І. Калмикової, С. Коваленка, О. Когут, Т. Ладиженської, М. Невської, М. Пентиллюк, В. Рубанова, М. Степанюка, В. Федоренка, І. Хоменко, В. Шуляра. Проблему формування риторичної компетентності досліджували О. Бабкіна, Н. Гарифулліна, Л. Горобець, Н. Голуб, Л. Кощей, О. Чувакін, Н. Отводенко, О. Симакова. Принципи шкільної риторики обґрунтовані відповідно до напрацювань В. Аннушкіна, Б. Бобильова, О. Волкова, Н. Голуб, О. Горошкіної, Н. Іпполітової, І. Кропивко, З. Курцевої, Т. Ладиженської, О. Орлова, Ю. Рождественського, Г. Рузавіна, Г. Сагач, Н. Сивкової, Л. Скуратівського, О. Чувакіна. Смислове та змістове наповнення риторизації як педагогічного феномену досліджували О. Борецький, А. Бушев, Н. Голуб, Л. Горбач, Д. Гудков, Ч. Далецький, С. Меньшеніна, С. Мінєєва, М. Пряхін, Н. Семенов, Л. Синельникова, Г. Хазагеров, С. Шилов. У роботах А. Воробйової, Н. Десяєвої, Т. Кудоярової, І. Снігур, О. Сково-

роднікова, І. Хоменко, О. Чувакіна окреслені підстави для виділення риторичного підходу як педагогічного явища. Проте, незважаючи на досить велику кількість наукових праць із зазначеної проблематики, питання формування риторичної компетентності учнів у процесі здобуття мовної освіти в школах України до сьогодні не вирішене, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті – визначення та обґрунтування комплексу психолого-педагогічних умов формування риторичної компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови.

У «Словнику української мови» лексичне значення слова «умова» представлено як «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь» [8, с. 442]. Педагогіка розглядає умови як своєрідне специфічне середовище, у якому відбуваються певні педагогічні процеси. Отже, під педагогічними умовами логічно розуміти доцільно створені оптимальні обставини для формування й розвитку особистості відповідно до мети й конкретних завдань навчання, виховання, розвитку й освіти.

Проаналізувавши напрацювання І. Ісаєва, Г. Назаренко, О. Савченко, визначимо: 1) психолого-педагогічні умови – це оптимальні обставини й можливості, які обумовлюють ефективність (результативність, успішне функціонування, що розвивається) педагогічної діяльності як системи, й одночасно обов'язкові до виконання вимоги для педагогів щодо забезпечення цієї ефективності; 2) дію психолого-педагогічних умов можливо реалізувати через конкретний зміст навчального процесу.

Оскільки в сучасній науці освіта тлумачиться як процес і результат, проблематику дослідження логічно позиціонувати у двох площинах: на рівні результатів – риторична компетентність учнів основної школи як реалізована стратегічна мета; на рівні процесу – реалізація наповнених риторичним змістом психолого-педагогічних умов формування риторичної компетентності як риторичних стратегем (стратегема (стратагема) – це проміжна ланка між стратегією й тактикою; це «комбінація тактичних прийомів, які сприяють досягненню стратегічних результатів» [6, с. 49–50]; на думку В. Орлова, часто стратегеми застосовуються у зв'язках одна з одною, що підвищує їх ефективність).

У процесі навчання учнів основної школи вчителі-словесники повинні цілеспрямовано здійснювати **засвоєння риторичної складової змісту програми з української мови** – імпліцитне вивчення окремих відомостей з риторики та систематичне опрацювання риторичного аспекту тексту [9]. Ця стратегема передбачає засвоєння школярами категорій, правил і законів риторики, риторичних засобів, основ еристики, риторичної аргументації, мовленнєвих жанрів, теоретичних і практичних аспектів теми «Ораторський виступ», концептуальних положень риторики діалогу; опанування мовних особливостей реалізації риторичних аспектів тексту (впливу, ефективності мовлення, спілкування, текстотворення, мовленнєвої ситуації, діалогу, полемічного мовлення, стимулювання,

інформування, аргументації, оралізації).

Риторичний зміст закладений не лише в мовленнєвій і мовній змістових лініях програми з української мови. Так, засвоєння соціокультурної змістової лінії спрямоване на активне відтворення особистістю учнів набутого соціального досвіду у своїй діяльності та спілкуванні, а опанування діяльнісної змістової лінії сприяє формуванню самооцінки як процесу себе-творення й гармонійному розвитку особистості [9], що безпосередньо впливає на формування в учнів риторичних умінь і складових риторичної компетентності, що обґрунтовано в навчальному посібнику «Методика навчання риторики в школі» [1, с. 23–26, 28–30].

До вихідних категорійних понять, якими оперує методика навчання української мови в школі С. Омельчук відносить підхід до навчання мови як лінгводидактичну категорію [5]. Послугуючись висновками науковця, виділяємо як стратегему **риторичний підхід до навчання української мови** – спрямована на оволодіння ефективним та оптимальним мовленням система педагогічно доцільних теоретико-методологічних заходів у процесі навчання мови, суб'єкти якого залучаються до усвідомленої й рефлексійної мовленнєвої комунікації, використання мовних і риторичних засобів у різних формах, сферах і жанрах мовлення. Не маючи на меті в межах цієї роботи детально описувати концептуальні особливості зазначеної категорії, зауважимо: 1) стратегічною ідеєю риторичного підходу до навчання української мови як стратегема є формування **риторичної компетентності** (вищий рівень комунікативної компетентності; володіння риторичними знаннями, вміннями та навичками, якостями особистості, що визначають здатність і готовність до ефективного та оптимального спілкування, реалізовані й закріплені в досвіді комунікативної та риторичної діяльності); 2) до категоріального апарату риторичного підходу до навчання української мови варто віднести поняття «ефективне мовлення», «оптимальне мовлення», «мовленнєва комунікація», «риторичний текст», «риторичний діалог», «рефлексія» як риторичний діалог із собою, «риторичні засоби», «риторична діяльність».

Серед психолого-педагогічних умов формування риторичної компетентності учнів основної школи вважаємо за необхідне виділити стратегему **запровадження риторизації шкільної мовної освіти**. У результаті аналізу фахової літератури вдалося виділити дев'ятнадцять дефініцій терміну «риторизація» та визначити в цих потрактуваннях ключові слова й смислові центри [1, с. 35–41]. На нашу думку, в умовах шкільної україномовної освіти логічно запроваджувати риторизацію, спираючись на ключові слова «осмислення», «переосмислення», «активізація», «перетворення», «освоєння способів», реалізуючи такі смисли: риторичні знання, риторична діяльність, категорії (канони) риторики – етос, пафос, логос, риторична ситуація, діалогізація (навчальний діалог, риторичний діалог), мовленнєві (риторичні) жанри, риторична норма, агональна взаємодія.

Наслідуючи О. Сальнікову, яка запропонувала триступеневу схему втілення риторизації [7, с. 3], вважаємо за доцільне запроваджувати

риторизацію в школах України на таких рівнях: 1) риторизація навчального процесу (педагогічного спілкування); 2) риторизація навчального предмета (шкільного курсу української мови, процесу розвитку мовлення учнів, уроку); 3) риторизація навчального завдання.

Пріоритетним напрямом запровадження в шкільній мовній освіті процесів риторизації є риторизовані технології (Д. Архарова, Л. Котлова, В. Маров, Г. Новосельцева). Саме риторизовані технології (технології риторизації) зможуть стати ефективним засобом риторизації шкільної мовної освіти, гарантуючи освітні результати – риторичні вміння й риторичну компетентність учнів.

Поза спілкуванням немає освіти (І. Чурилов), адже навчання – це спілкування (С. Мінеєва). Навчання як спілкування поєднує освіту й риторику, оскільки саме риторика спроможна вибудувати ефективну й оптимальну комунікацію як діалогічну взаємодію всіх учасників освітнього процесу. Тому логічно виділити стратегему **усвідомлення й організації освітньої діяльності як риторичної**.

Як зазначає С. Мінеєва, риторична діяльність – це «практично-духовна й відображально-духовна, творча, продуктивна діяльність, яка цілеспрямовано реалізує потребу людини як суб'єкта у взаємодії з іншими рівноправними, рівноцінними суб'єктами [2, с. 174]; це «активність автора щодо створення, виконання та реконструювання риторичного тексту, який реалізується засобами мови ... з метою запланованого впливу на адресата в ході спілкування, а також рефлексії власної риторичної діяльності» [4]. Риторична діяльність полягає в оперуванні з риторичним мовленням – впливовим, результативним, ефективним, оптимальним відповідно до мети спілкування; риторична діяльність – це омовлення (ословлення) задумів і прагнень особистості у процесі гармонізуючого діалогу між комунікантами. Відповідно до теорії риторичної діяльності автор риторичного тексту – це людина (особистість, індивідуальність), яка усвідомлює потребу (бажання чи необхідність) впливати, володіє здібностями створювати риторичні тексти з метою впливу, має волю впливати й реалізовувати цілі, здійснювати запланований вплив на адресата в конкретній ситуації спілкування, відповідати за наслідки свого впливу [3, с. 248].

Аналіз методологічних праць С. Мінеєвої, С. Тихонова, О. Чувакіна, Ю. Чудінова, І. Чурилова дозволив зробити проміжні висновки: 1) риторична діяльність, органічно вплетена в діяльність освітню, може суттєво підвищити якість навчальної діяльності, якщо вчителі й учні як основні діалогічні партнери відкриють і засвоять культуродоцільні способи ведення діалогу; 2) риторична діяльність допомагає дитині засвоювати сутність спілкування, оскільки це не просто спосіб самореалізації та пред'явлення себе іншим, але й спосіб взаємодії з іншою людиною, через неї відкриття себе, пред'явлення себе світові; 3) риторика, якщо викладається як риторична діяльність через постановку й рішення навчальних або творчих задач людського спілкування, суттєво збагачує та доповнює процес розвитку школяра.

Як було зазначено вище, риторична компетентність передбачає володіння якостями особистості, що визначають здатність і готовність до ефективного та оптимального спілкування. Ці якості особистості складають психологічний компонент стратегічної мети навчання української мови, і їх формування спроможна забезпечити реалізація стратегією **комплексного розвитку психічних процесів та емоційно-вольової сфери** школярів.

На підставі психологічних праць Б. Айсмонтаса, Б. Ананьєва, Б. Бадмаєва, Б. Величковського, Л. Виготського, Ю. Головіна, Л. Гримака, В. Криська, О. Леонтєва, О. Нестерової, О. Полозенка, О. Радугіна, О. Рибалко, С. Рубінштейна, О. Столяренка, Д. Узнадзе можемо визначити функціональні орієнтири щодо реалізації зазначеної стратегією:

1. Людина стає особистістю в процесі включення в систему суспільних відносин в результаті інтеріоризації та вербалізації всіх процесів, що відбуваються у свідомості. Розвиток психічних процесів необхідно розглядати через призму навчальної діяльності, оскільки вони детерміновані соціально й пов'язані із засвоєнням дитиною соціального досвіду. У процесі здобуття освіти людина змінює саму себе, адже відбуваються зміни її психічних властивостей і поведінки. Формування риторичної компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови логічно розглядати через призму розвитку пізнавальних психічних процесів школярів.

2. Розвиток психічних (пізнавальних) процесів варто спрямовувати на формування в школярів і вдосконалення таких якостей: екстероцептивних і пропріоцептивних відчуттів, у результаті синестезії яких відбувається інтеграція вербальної й невербальної сторін мовленнєвої діяльності в єдиний образ; соціальної перцепції та здатності до спостереження як навмисного, сплановане сприймання; активної (довільної) й творчої уяви в безпосередньому зв'язку із засвоєнням мови, здатності до антиципації; емоційної пам'яті передумови комунікативних рис характеру людини, здатності до спілкування в пам'яті зі своїми думками та з актуалізованими образами інших людей; словесно-логічного мислення, яке розвивається й функціонує на основі мовлення й у відповідності до правил логіки, образного, об'єктивованого в мовленні мислення, мовленнєвого мислення як осмисленого мовлення; уваги як основи будь-якої пізнавальної діяльності, довільної уваги, опосередкованої соціально виробленими способами організації поведінки та комунікації, інтелектуальної уваги.

3. Результатом цілеспрямованого розвитку емоційно-вольової сфери учнів мають стати розвинена емоційність, емпатія, вищі почуття (моральні, інтелектуальні, естетичні, праксичні), вольові якості особистості (рішучість, наполегливість, цілеспрямованість, самостійність, здатність до самоконтролю й саморегуляції, здатність здійснювати вибір, принципівість, ініціативність, витримка, організованість, дисциплінованість, сміливість, відповідальність тощо). Завдання вчителя-словесника – використати потенціал емоційно-вольової сфери в процесі формування

риторичних результатів шкільної мовної освіти.

Отже, ефективність процесу формування риторики компетентності учнів основної школи в процесі навчання української мови залежатиме від реалізації учителем-словесником комплексу психолого-педагогічних умов: виявлення й засвоєння риторики складової змісту програми з української мови, запровадження риторики підходу до навчання української мови, запровадження риторики шкільної мовної освіти, усвідомлення й організація освітньої діяльності як риторики, комплексного розвитку психічних процесів та емоційно-вольової сфери школярів. Риторика компетентності як стратегічна мета й результат навчання української мови може бути сформована в процесі реалізації окреслених умов як стратегем.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці й методології запровадження концептуальних положень риторики підходу до навчання української мови, а також розробці конкретних риторики технологій (технологій риторики), дослідженні їх процесуально-діяльнісного аспекту зі складанням детальних технологічних карт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Методика навчання риторики в школі : навч. посіб. / автор-укладач В. А. Ницета. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 200 с.
2. Минеева С. А. Автор как субъект риторической деятельности / Минеева С. А. // Материалы XIV Международной научной конференции «Риторика и культура речи: наука, образование, практика», 1–3 февраля 2010 года / под. ред. Г. Г. Глинина. – Астрахань : Издательский дом «Астраханский университет», 2010. – С. 173–175.
3. Минеева С. А. Позиционирование как условие и инструмент диалогичности риторического текста / С. А. Минеева // Риторика и культура речи в современном обществе и образовании : сб. материалов X Международной конференции по риторике 1–3 февраля 2006 года / [науч. ред.-сост. В. И. Аннушкин, В. Э. Морозов]. – М. : Флинта ; Наука, 2006. – С. 248–250.
4. Минеева С. А. Риторика диалога: понятийный аппарат [Электронный ресурс] / Минеева С. А. – Режим доступа : <http://lab-ritor.ucoz.ru/>. – Заголовок с экрана.
5. Омельчук С. «Підхід до навчання» як базова категорія сучасної лінгводидактичної науки / Сергій Омельчук // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 2. – С. 2–7.
6. Орлов В. Магия твоих текстов / Виктор Орлов. – Уфа : Powerbooks, 2003. – Книга 2. – Основы мастерства. – 92 с.
7. Сальникова О. А. Модель риторики учебного задания / О. А. Сальникова // Начальная школа плюс до и после. – 2012. – № 2. – С. 1–5.
8. Словник української мови : [в 11 т.] / ред. кол. ; І. К. Білодід (голова). – К. : Наукова думка, 1979. – Том X. – 659 с.
9. Українська мова: 5–9 класи: програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 1. – С. 32–54 ; № 2. – С. 38–59.